

*Біличенко О. Л.,
професор кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету*

ПАСТИРСЬКЕ СЛОВО ЯК ЗРАЗОК КОЛЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ПРОПОВІДЕЙ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА)

Анотація. У статті зроблено спробу розглянути комунікаційні властивості українського барокового тексту XVII століття на прикладі проповідей архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича.

Ключові слова: українське бароко, літературна комунікація, проповіді.

Постановка проблеми. Кожна історична епоха дивилась на тексти Лазаря Барановича крізь призму упереджень свого часу, зазвичай не цінуючи художні надмірності барокового стилю. І хоча філологічна програма казань архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського вже прочитувалася дослідниками, до сьогодні комунікаційні властивості проповідницької спадщини чернігівського архієпископа не стали об'єктом спеціального дослідження.

Його проповідницька діяльність почалася в 40-і рр. XVII ст. і тривала до кінця його життя – 3 вересня 1693 р. У часи козацьких воєн, добу Руїни, турецько-татарських набігів він говорив про спасіння душ, молитву, євангельські моделі поведінки, протиставляючи соціально-економічному й політичному безладу духовний спокій і надію на Бога, що робить спадщину Лазаря Барановича актуальною і зараз.

У прочитанні творчості Лазаря Барановича можна виділити кілька етапів:

I – друга половина XVII – XVIII ст. Це – сучасники і найближчі нащадки чернігівського архієпископа, сприйняття яких близьке до авторського або опозитивне йому.

II–XIX ст. – епоха документального історизму, яка характеризується відмовою від риторики й наголошує на фактографічній точності. Дослідники шукали в текстах передусім історико-біографічну інформацію.

III – XX–XXI ст. – вивчення творчості Лазаря Барановича як літературного факту.

Фахове літературознавче вивчення проповідей Лазаря Барановича почалося з кінця XIX ст. Воно вирізнялося помітною перевагою соціологічного підходу як до текстів, так і до постаті проповідника. Сприйняття його творчості базувалося на публіцистичній стратегії. Українське літературознавство кінця XIX – першої половини XX ст. закидало Барановичу «нестачу української ідеї». Гуманітарії XIX ст. оцінювали проповіді Лазаря Барановича з точки зору громадянських мотивів та відображення життя. Риторичні особливості цих текстів та естетичні уподобання їх автора були на маргінесі їх наукових інтересів.

Фахове літературознавче прочитання проповідей XVII ст. почалося з праць В. Перетца та його учнів. В. Крекотень та Н. Вигодованець вивчали тексти Лазаря Барановича з точки зору композиції, мови, стилю, контексту та джерел. Казання проповідника як зразки барокового письменства досліджувалися В. Крекотнем, Р. Радишевським, архієпископом І. Ісіченком та ін. Варто зазначити, що активно вивчати творчість Лазаря Барановича почали в 90-рр. XX ст. Одна з перших спроб – монографія В. Шевченка «Філософська зоря Лазаря Барановича» [13].

Останнім часом з'явилися дослідження етичних проблем у творах Лазаря Барановича. Л. Довга розглядала проповідь XVII ст. як джерело для вивчення морально-етичних цінностей людини Бароко [5]. Окрім того, дослідницю зацікавив комунікативний аспект казань другої половини XVII ст. Але, незважаючи на достатню кількість ґрунтовних праць з вивчення творчості Лазаря Барановича, зокрема етичних проблем у творах автора, його світоглядних орієнтирів, комунікативний аспект його доробку залишається малодослідженим.

Метою нашої статті є спроба розглянути комунікаційні властивості українського барокового тексту XVII ст. на прикладі казноїського доробку архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича.

Виклад основного матеріалу дослідження. Властивість бути художнім твором – системоздобута: вона відсутня у тексті, узятому поза системою «автор – твір – читач». Однозначне і загальноприйняте поняття «художній текст», яким би могли користуватися читачі, зараховуючи тексти до розряду творів, відсутнє.

Зміст твору історично рухомий і залежить не тільки від індивідуальності, але й від спільноти, у якій він перебуває. Творчий потенціал читача розкривається в межах історії, суспільства та індивідуальності реципієнта. Текст художньої літератури відрізняється певною еластичністю, налаштовуючись на свого читача і пропонуючи простір перспектив, які актуалізуються кожним реципієнтом, виходячи з його власного досвіду і контексту.

В обов'язки Лазаря Барановича як учителя колеґії входило й виголошування проповідей. Його казноїська практика зафіксована в кількох рукописних та окремо надрукованих казаннях і двох збірниках проповідей, що мають назву «Меч духовний» та «Труби словес проповідних». Ці книги розглядаються як висловлювання, спрямовані до різної аудиторії. Проповідник збирав свої тексти і пізніше видав їх у двох збірниках.

Вміст цих книг свідчить, що вони дописувалися протягом життя – і до видання, і після. Обидва збірники на найбільші свята містять по кілька проповідей. У «Трубах» є додаток до основної частини, куди увійшли тексти, виголошені в чернігівських храмах, – церкви святої Параскеви П'ятниці, соборі Бориса та Гліба. Казання з додатку іноді не мають теми, а відтак і чіткої структури, короткі за обсягом, тобто вже значно простіші для сприйняття на слух. Це все говорить про те, що проповіді Лазаря Барановича були спрямовані до різних реципієнтів. Прикметно, що автор звертається до читачів на початку збірників, увівши передмови до них.

Традиційно обов'язковою умовою існування твору літератури є письменники й читачі, тобто ті, хто створює, а також ті, хто читає ці твори, тобто ті, хто з нею спілкуються, оскільки читати та сприймати літературні твори може тільки людина. Це свідчить, по-перше, про антропологічний характер феномену літератури, оскільки вона виступає часткою людського світу. По-друге, вона виражає думки й переживання людей. По-третє, вона є

чинником формування міжособових зв'язків. По-четверте, вона є самостійним і окремим складником культури й цивілізації. А, по-п'яте, саме в цьому вона може розглядатися як сукупність стосунків, інституцій, практик і текстів, тобто літературна культура, яка сформувалася в процесі виникнення, становлення і розвитку людської цивілізації і яка зворотно впливає на окремих осіб і їх спільноти, стає елементом їхнього самоусвідомлення, формує їхню особистість.

Найпоширенішим видом комунікації, реалізованим у проповідях Барановича, є колективний, за допомогою якого автор виражає спільні для всіх ідеї.

Складна композиція проповідей, інтелектуальна напруга, створювана концептами, книжна мова були доступні лише освіченій частині українського суспільства, тобто вихованцям Києво-Могилянської колегії або тодішній політичній еліті.

Пастирське слово належить до колективної комунікації, оскільки проповідь – це публічна промова, спрямована до колективного адресата. У текстах це виявляється в кількісних характеристиках адресата. Проповідник вживав дієслівні форми другої особи множини в наказовому та дійсному способах. Кількісні параметри адресата промови передають звертання.

Адресат проповіді був специфічною, особливою соціально-психологічною групою, об'єднаною в рамках категорії «релігійна віра». Ознаками, що об'єднують аудиторію проповідника є:

1. Належність до однієї конфесії, а відтак єдність релігійних поглядів.
2. Спільний код (мова спілкування).
3. Спільний район мешкання.
4. Приблизно рівний обсяг фонових і спеціальних релігійних знань, обумовлений попереднім спільним досвідом.
5. Внутрішня підготовка до отримання релігійної інформації.
6. Аудиторія в церкві при коледжі буде характеризуватися єдністю за віком, професією, статевою та соціальною ознаками.

Художня творчість прямо залежить від світогляду письменника. У літературних творах відбиваються історичні виміри світогляду: характерні для певного часу переконання, принципи пізнання, ідеали і норми, синтез інтелектуального та емоційного настрою епохи.

Спілкування в системі «автор – текст – читач» відбувається за допомогою «квазіоб'єкту» – тексту з ознаками об'єкта матеріального світу – закономірності краси та гармонії.

У словесних визначеннях комунікації художньої літератури слабо розрізняють поняття «текст» і «твір». Ними часто користуються як синонімами. Найбільш послідовно комунікація творів художньої літератури включає в себе такі елементи, як автор – текст – читач – традиція – реальність.

У системі комунікації наявний не художній твір, а текст. Це відбувається саме тому, що у відносинах «текст – читач» немає зворотного зв'язку. У них не закладена умова читацької оцінки тексту. Коли читач шанобливо вклоняється перед твором мистецтва, це передбачає наявність інших елементів у системі, коли текст замінюється твором, що має різноспрямованість: автор – художній твір – читач – традиція – реальність.

Система набуває матеріального аспекту завдяки ставленню читача до твору, який має ідеальний характер. Читач, що визнає художню цінність твору, сприяє його популяризації, тиражує його, морально і матеріально підтримує автора – свого сучасника, збирає відомості про письменника, що пішов з життя.

Подвійний – реальний та ідеальний – аспект відзначає й інші елементи системи. Конкретна реальність впливає на долю автора

та його твору, визначаючи тематику й проблематику. Одночасно вона і є та реальність, що відтворена у творі і з якою читач співвідносить твір, читацьке уявлення про реальність, не залишається незмінним у різні часи.

Але в дійсності ці стосунки не обмежуються трьома елементами і містять необхідні опори в реальності і попередньому досвіді літератури як виді словесного мистецтва. Автор створює твір, спираючись на традицію, враховуючи знання цієї традиції читачем. Але не менш суттєвим є зв'язок автора з реальністю, з якою автор нібито «звіряє» свій твір і визначає його цінність. Розглядаючи мистецтво, виокремлюємо триаду, фіксуємо двоїстість художнього твору, що має матеріальний та ідеальний аспекти.

Текст виконує роль своєрідного повідомлення, яке адресант (письменник) робить доступним для сприймання. У зв'язку з цим адресатом, одержувачем текстуальної інформації, виступає читач (реципієнт). Саме у свідомості читача на основі друкованого чи рукописного тексту внаслідок процесу читання повинен з'явитися власний твір. Засоби для створення та сприймання повідомлень надходять комунікаційним каналом комуніканту та реципієнту. Поява читацького твору залежить від двох речей: по-перше, від якості самого тексту, а також від майстерності письменника, по-друге, від обсягу внутрішнього світу читача, від уміння реципієнта спілкуватися з художнім текстом, розбудувати на його основі в уяві власний літературний твір.

Таким чином, художній текст – це знакова система, покликана, з одного боку, матеріалізувати авторський твір, а з іншого, сприяти виникненню в уяві реципієнта читацького твору.

Проповідницькі тексти формують свого ідеального реципієнта, який в українському Бароко пов'язаний з жанровими очікуваннями казання як тексту епідейктичного й дорадчого водночас. Абстрактний читач був носієм християнської картини світу. Проповідник виступав носієм істини, а слухач – виконавцем його директив. Водночас від реципієнта вимагалось не тільки пасивне розуміння, а й співтворення та відповідь – згода, виконання, співчуття, ненависть, любов, прощення. Разом з тим, казnodія виконувала пасивну роль щодо «наадресатів». «Наадресатами» у проповіді були Бог, Богородиця, святі. Проповідник намагався переконати й зворушити читачів або слухачів шляхом впливу на їх інтелект, емоції та естетичні смаки, дивуючи при цьому вишуканими й оригінальними концептами.

До аудиторії спрямовані також і формулювання теми, її розгортання, і засоби переконання. Кожна промова моделює свого слухача. Проповідник переконує, примушує любити те, що обіцяє, боятися того, чим погрожує, ненавидіти те, чим докоряє, приймати те, що схвалює, сумувати там, де викликає сум, радіти тоді, коли благовістує радість.

Центральне місце твору надзвичайно важливе: саме твір є осередком зв'язків і відносин між автором і читачем. Первинний комунікативний ланцюг системи складається з трьох елементів, у ній присутні дві підсистеми – «автор – твір» і «твір – читач», які пов'язані спільним для них елементом.

Відносини «автор – твір» зафіксовано в тексті, і, таким чином, вони константні. Відносини «твір – читач», навпаки, мінливі. Вони залежать як від неоднорідності читацької аудиторії, так і від читача. Твір у свідомості читача постійно переоцінюється. Між двома підсистемами існує зв'язок. Тільки в системі «автор – твір – читач» біографічний автор одержує ступінь «художнього автора», написаний текст стає художнім твором, а його читач – читачем, який надає твору статусу художності.

Важливу роль відіграють прямі і зворотні зв'язки, які йдуть від автора до читача і від читача до автора через твір. Без них

існування художньої літератури неможливе. Порушення прямого зв'язку веде до порушення процесу комунікації, а порушення зворотного зв'язку виключає можливість функціонування тексту в якості літературного твору.

Основним прийомом художньої літератури є образна мова або художня. Коли слово побутове, виробниче, наукове, ділове виконує насамперед функцію комунікативну та пов'язані з нею ідентифікаційну, гносеологічну, мислетворчу функції, формується передусім розумом і впливає, в першу чергу, на розум, то слово художнє насамперед породжується емоціями і впливає на чуття, виконує функцію експресивно-естетичну. Художнє слово виступає засобом матеріалізації, втіленням духовного начала.

Розглядаючи комунікативний процес «художній текст – читач», необхідно сказати, що прочитавши літературний твір, реципієнт намагається видобути інформацію за допомогою вже відомого коду: це або код, що належить до іншого духовного життя людини, або код, що відноситься до іншого твору. Спробу пошуку нового коду він підсвідомо сприймає як задалегідь невдалу або як взагалі неприпустиму. Код, таким чином, потрапляє до розряду «вічних», «абсолютних» істин.

Тобто виникає проблема тексту та аудиторії, а не автора і тексту. Якщо офіційний текст, за переконанням Ю. Логмана, формує абстрактного співрозмовника, де є тільки посилання на спільну для всіх пам'ять, то у випадку тексту, що звертається до знайомого адресата, він представлений для нас не займенником, а власним ім'ям [11, с. 95].

Найважливіша різниця між цими визначеннями полягає у тому, що найбільше відрізняє названі об'єкти, – це лінійність. Текст є лінійним, а твір – нелінійний.

Текст як процес входить до складу авторського спадку, але також стає частиною культурного надбання читача. Текст, так само як і знак, не має завершеності і стає тотожним тільки у зв'язку з іншими текстами, що становлять культурний стан читача. У певному розумінні, без читача немає і тексту (текст стає таким тільки у зв'язку з читачем), а читач у цьому випадку також може розумітися як певне сполучення текстів. Таким чином, читач і текст – це дві взаємопроникні, взаємовизначальні і взаємутворюючі структури. Текст, що прочитаний у межах читацької ідеології, набуває своєрідне (читацько-авторське, оскільки читач у такому випадку виступає і автором) тлумачення тільки у своєму відношенні до інших текстів, виступає як корпус читацько-авторської ідеології.

У своїх творах автор поставав передусім проповідником, пастирем, оратором. В основі його текстотворчої діяльності лежав релігійний етос, що єднало його творіння з середньовічними текстами. Баранович як суб'єкт, що створював текст, керувався каноном як сукупністю правил і обмежень, які пропонувала православна церква. З іншого боку, творчість автора була зумовлена приписами риторики.

Своє дійсно останнє слово автор твору вже сказав. У літературного тексту, зважаючи на усю його складну багатозначність, є певне об'єктивне (понятійно-логічно невловиме) художньо-смісловне ядро. І сам автор твору всією його багаторівневою структурою обирає свого читача і з ним готовий вступити в діалог.

Розглядаючи літературу як форму одночасного буття і спілкування людей різних епох, процес читання може бути представлений як діалог в культурі: діалог з героями твору, діалог з автором, діалог з критиками і читачами в синхронному і діахронному часі.

Але, на нашу думку, ця схема комунікативного зв'язку не враховує того, що в реальній дійсності ці відносини не обмежу-

ються трьома етапами і містять зв'язки в реальності і минулому досвіді літератури. Автор створює твір, спираючись на традицію і враховує знання цієї традиції читачем.

Але тільки за наявності автора і читача, традиції та її співвіднесеності з реальністю головною і складною системою стає художній твір.

Індивідуальним адресатом у проповідях Лазаря Барановича виступав московський цар Олексій Михайлович. Будь-який адресат розумівся як частина містичного тіла церкви Христової. Іноді автор поводить себе по-бароковому парадоксально, у певний момент руйнуючи традиційну ієрархізовану схему, закликаючи реципієнтів до співтворення, а не пасивного слухання. Проповідник передбачав, що частина значення тексту створюється реципієнтом під час слухання або читання. Баранович не виключав суб'єктивності процесу витлумачення, оскільки кожна промова моделювала свого слухача. Але головне завдання проповідника залишалось незмінним – схилити слухачів до певних дій задля їхнього спасіння, оскільки однією з основних функцій проповіді є переконування. Переконування, або персвазія, походить від дієслова «persuadere», що означає «намовити, схилити, намагатися переконати, радити, схвалювати, тлумачити щось комусь, вірити, заспокоювати, мирити, захоплювати, поступатися, задаровувати». Персвазія є мовою, скерованою до розуму, волі та почуттів адресата. Результатом цього процесу мав бути внутрішній стан, званий переконанням. Лазар Баранович уможливував в акті слухання чи читання проповідей пізнання істини на всіх трьох рівнях: євангельський уривок давав чуттєву картинку, проповідь – її дискурсивне розгортання, а молитва – шанс єднання з Богом, тобто його інтуїтивне пізнання. Реципієнти сприймали інформацію на одному чи відразу на кількох рівнях відповідно до своїх інтелектуальних здібностей та духовного розвитку.

У молитвах послідовно підкреслювався статус другого учасника спілкування. Стосунки між тим, хто говорить, і тим, до кого молитва спрямована, визначаються як асиметричні, ієрархічні. Виражається це передусім похвалою й подякою на адресу Бога, а також проханнями, спрямованими до Нього, та каяттям. Похвала й подяка за Божу ласку й дари, зміст прохань вказує на компетенцію того, хто може їх виконати, а каяття – на Його повноваження відпускати гріхи.

Висновки. Таким чином, читач, сприймаючи та інтерпретуючи текст, включається у «великий діалог». У такому випадку комунікативний процес – це пізнання художнього світу письменника, діалог з його ціннісними смислами, усвідомлення його світовідчуття. Текст розглядається як текст культури, а діалог відбувається в цьому просторі культури. Здійснюється осягнення читачем духовної атмосфери культурної епохи й авторської моделі світу, взаємодія яких у проповідях Лазаря Барановича стане перспективним напрямком подальших досліджень.

Література:

1. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М.М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М., 1975. – С. 234–407.
2. Буряк В. Філософські та концептуальні основи інформаційно-художньої свідомості / В. Буряк. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2000. – 43 с.
3. Горська Н.Д. Образ Ісуса Христа у проповідях Лазаря Барановича / Н.Д. Горська // Образ Христа в українській культурі : збірник наукових праць. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – С. 93–102.
4. Дессуар М. Очерк истории психологии / М. Дессуар. – М. : АСТ, 2003. – 303 с.

5. Довга Л. До питання про напрямки і перспективи дослідження українських недільних проповідей XVII ст. / Л. Довга // Діалог культур II. – К. : Книга пам'яті України, 1999. – С. 121–130.
6. Ингарден Р. Исследования по эстетике / Р. Ингарден. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1962. – 572 с.
7. Ісіченко І., архієпископ. Історія української літератури : епоха Бароко XVII–XVIII ст. : [навч. посібник для студентів вищих навч. закладів] / архієпископ І. Ісіченко. – Львів : Святогорець, 2011. – 568 с.
8. Баранович Л. Меч духовний / Л. Баранович. – К. : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1666. – С. 28 с.+764 с. +3 с.
9. Баранович Л. Труби словес проповідних / Л. Баранович. – К. : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1674. – 10 арк.+403 арк.+4 арк.
10. Лихачев Д.С. Внутренний мир художественного произведения / Д.С. Лихачев // Вопросы литературы. – 1968. – № 8. – С. 74–87.
11. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М. Лотман. – М. : Языки рус. культ. – 1996. – 477с.
12. Наливайко Д. Українське літературне бароко / Д. Наливайко // Українське бароко : збірник статей. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 46–75.
13. Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича / В. Шевченко. – К. : Укр. центр дух. культури, 2001. – 231 с.

Беличенко О. Л. Пастырское слово как пример коллективной коммуникации (на примере проповедей Лазаря Барановича)

Аннотация. В статье сделана попытка рассмотреть коммуникационные особенности украинского бароккового текста XVII столетия на примере проповедей архиепископа Черниговского и Новгород-Северского Лазаря Барановича.

Ключевые слова: украинское барокко, литературная коммуникация, проповеди.

Bilychenko O. Pastoral word as a model of collective communication (on the example of Lazar Baranovych's Sermons)

Summary. The paper attempts to examine the communication properties of Ukrainian Baroque text of the XVII century on the example of Chernigov and Novgorod-Seversky Archbishop Lazar Baranovych's sermons.

Key words: Ukrainian baroque, fictions communication, sermons.